

• מנהג המקום (עדה, משפחה?), מנהג פרטי

1. שולחן ערוך אורח חיים הלכות פסח סימן תסח סעיף ד

ההולך ממקום שעושים למקום שאין עושין, לא יעשה בישוב מפני המחלוקת; אבל עושה הוא במדבר. וההולך ממקום שאין עושים למקום שעושים, לא יעשה. ונותנים עליו חומרי מקום שיצא משם וחומרי מקום שהלך לשם, ואעפ"כ לא יתראה בפניהם שהוא בטל, מפני איסור לעולם אל ישנה אדם מפני המחלוקת. וכן מי שדעתו לחזור למקומו, נוהג כאנשי מקומו בין להקל בין להחמיר, והוא שלא יתראה בפני אנשי המקום שהוא בו, מפני המחלוקת.

2. שולחן ערוך יורה דעה הלכות נדרים סימן ריד: לעבור על מנהג צריך התרה

סעיף א: דברים המותרים והיודעים בהם שהם מותרים נהגו בהם איסור, הוי כאילו קבלו עליהם בנדר ואסור להתירם להם... אם בשעה שהתחיל לנהוג היה דעתו לנהוג כן לעולם, ונהג כן אפילו פעם אחת, צריך התרה ויפתח בחרטה שמתחרט שנהג כן לשם נדר. לפיכך הרוצה לנהוג בקצת דברים המותרים, לסייג ופרישות, יאמר בתחלת הנהגתו שאינו מקבל עליו כן בנדר, וגם יאמר שאין בדעתו לנהוג כן אלא בפעם ההוא או בפעמים שירצה, ולא לעולם. אבל הנוהגים איסור בדברים המותרים מחמת שסוברים שהם אסורים, לא הוי כאילו קבלום בנדר. ויש מי שאומר שאם טועה ונהג איסור בדבר המותר, נשאל ומתירים לו בשלשה כעין התרת נדרים; ואם יודע שהוא מותר ונהג בו איסור, אין מתירין לו אפילו כעין התרת נדרים, דהוי כאילו קבלו על עצמו כאיסורים שאסרתן תורה שאין להם היתר לעולם (והמנהג כסברא הראשונה).

סעיף ב: קבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם; ואפילו בדברים שלא קבלו עליהם בני העיר בהסכמה, אלא שנוהגין כן מעצמם לעשות גדר וסייג לתורה; וכן הבאים מחוץ לעיר לדור שם, הרי הם כאנשי העיר וחייבים לעשות כתקנתן, ואף בדברים שהיו אסורים בהם בעירם מפני מנהגם ואין מנהג העיר שבאו לדור בה לאסור, הותרו בהם אם אין דעתם לחזור.

• מנהג כחלק מהלכות "מרא דאתרא"

3. תלמוד בבלי מסכת שבת דף קל עמוד א

משנה. רבי אליעזר אומר: אם לא הביאו כלי מערב שבת - מביאו בשבת מגולה. ובסכנה מכסהו על פי עדים. ועוד אמר רבי אליעזר: כורתים עצים לעשות פחמין לעשות (כלי) ברזל. כלל אמר רבי עקיבא: כל מלאכה שאפשר לעשותה מערב שבת - אינה דוחה את השבת, (ומילה) שאי אפשר לעשותה מערב שבת - דוחה את השבת.

...גמ. תנו רבנן: במקומו של רבי אליעזר היו כורתין עצים לעשות פחמין לעשות ברזל בשבת. במקומו של רבי יוסי הגלילי היו אוכלין בשר עוף בחלב. לוי איקלע לבי יוסף רישבא, קריבו ליה רישא דטוותא בחלבא, לא אכל. כי אתא לקמיה דרבי אמר ליה: אמאי לא תשמתניהו? - אמר ליה: אתריה דרבי יהודה בן בתירה הוה, ואמינא: דילמא דרש להו כרבי יוסי הגלילי. דתנן רבי יוסי הגלילי אומר: נאמר לא תאכלו כל נבלה ונאמר לא תבשל גדי בחלב אמו את שאסור משום נבלה - אסור לבשל בחלב, עוף שאסור משום נבלה יכול יהא אסור לבשל בחלב - תלמוד לומר בחלב אמו - יצא עוף שאין לו חלב אם.

4. חידושי הריטב"א מסכת שבת דף קל עמוד א

ובמקומו היו עושין כמותו לקיים לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל אפילו שיאמרו לך על ימין שהוא שמאל וקבלו השכר הזה, וכש"כ בשאר מילי דרבנן שהמקימן נוטל שכר.

5. שו"ת הרשב"א חלק א סימן רנג

ומכל מקום עיקרי דברים אלו שאמרת יש בהן חלוקין. שאין כל הפוסקים והחכמים שוים ולא כל המקומות שוים מן הדין. כיצד שורת הדין אם שנים הפוסקים באחד זה אסור וזה מתיר. אם נודע האחד גדול בחכמה ובמנין ויצא שמו כן הולכין אחריו בין להחמיר בין להקל. היו שניהם שוין ולא נודע מי גדול משניהם. בשל תורה הולכין אחר המחמיר דהוה ליה כספיקא דאורייתא ובשל סופרים הולכין אחר המקל... אבל אם היה רב אחד במקום ולמדם הן הולכים אחר דבריו. זהו חלוקת ארץ ישראל ובבל בתרבא דאיתרא דאלו אוסרין ואלו מתירין ואוכלין. ואוכל בחשאי אפי' בבבל אם דעתו לחזור ולהמנות עם אנשי מקומו ואף על פי שהוא חלב דאורייתא לדברי בני בבל. והנה במקומו של רבי אליעזר כורתין עצים לעשות פחמין לעשות אזמל. ולא מיחו בידם חכמים לפי שהן עושין כדברי רבם... ומן הדרך הזה כל שנהגו לעשות כל מעשיהם על פי אחד מגדולי הפוסקים במקום שנהגו לעשות כל מעשיהם על פי הלכות הרב אלפסי זכרונו לברכה ובמקומות שנהגו לעשות כל מעשיהם על פי חבור הרמב"ם ז"ל והרי עשו אלו הגדולים כרבם. ומיהו אם יש שם אחד חכם וראוי להוראה ורואה ראייה לאסור מה שהם מתירין נוהג בו איסור. שאין אלו כרבם ממש דבמקום רבם אילו יעשו שלא כדבריו יקלו בכבוד רבם במקומו....

6. אורים ותומים סימן כ"ה קיצור תקפו כהן קל"ג-קכ"ד

ובפרט דין שנזכר בשולחן ערוך, והמחבר והרמ"א השמיטו דעת החולק קבלה בידי וגם ראיתי מדיינין מומחים וכן דן אני ובא מבלי לטעון קים ליה כדעת החולק כיון שהרב הבית יוסף ורמ"א שמו זכרונו אחרי הדלת אין לחוש לו וקיימו וקבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האומר במטבע הקצר השלחן ערוך והרמ"א. ולדעתי אין ספק כי הכל בכתב מיד ה' השכיל על ידם כי קושיות רבות שהקשו עליהם האחרונים ותרצו בדרך חריף ועמוק...

7. הקדמה ליד החזקה לרמב"ם

גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו ממש בפירוש. שנאמר ושמרתם את משמרת עשו משמרת למשמרת. וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור. לפי שאסור לסור מהם שנאמר לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל.

• "נוהג" – התנהגות בעם כראיה

8. תלמוד בבלי מסכת עירובין דף יד עמוד ב

הילכתא מאי? - אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דבר.

9. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף סו עמוד א

אמר להן: הלכה זו שמעתי ושכחתי. אלא, הנח להן לישראל אם אין נביאים הן - בני נביאים הן. למחר, מי שפסחו טלה - תוחבו בצמרו, מי שפסחו גדי - תוחבו בין קרניו. ראה מעשה ונזכר הלכה, ואמר: כך מקובלני מפי שמעיה ואבטליון.

10. תוקפם של המנהגים בישראל - הרב ברוך אפרתי <http://www.daat.ac.il/daat/toshba/maamarim/tokpam-2.htm>

הרשב"א (ש"ת הרשב"א סימן רצג) נשאל לגבי מנהג שנהגו להזכיר לציבור את אמירת "יעלה ויבוא" בין קדיש לתפילת מעריב. לאחר שהתיר מכמה סיבות, המשיך וכתב: "ופוק חזי מאי עמא דבר וכן נוהגין בכל מקום ולא מיחה אדם בדבר." א"כ, הרשב"א תולה את נאמנותו ההלכתית של המנהג בכך ש"לא מיחה אדם בדבר", הווי אומר, כיוון שלא מצינו שאחד מתלמידי החכמים בעבר מחה על כך, הרי שזו ודאי היתה דעתם, וזו ודאי סמכות הלכתית. נראה אם כן, שהרשב"א מעניק למנהג תוקף של שיקול דעתם של הראשונים שקדמו לו. גם הרא"ש אומר כהרשב"א (ש"ת הרא"ש כלל נה), אלא שיותר מפורשות: "הלך אחר המנהג, דיש לתלות שנראה לגדולים שהנהיגו המנהג שהלכה כן". גם מהר"י קולון (שורש נד) כתב כהרשב"א, גם הוא כהרא"ש, יותר במפורש: "דאין יתכן מנהג קבוע שיפול בו הטעות לעשות כנגד כל חכמי הדור" משמע מפורשות מדברי המהר"ק שהתוקף של המנהג נובע משתיקת "כל חכמי הדור" שמן הסתם אם שתקו, פסקו להיתר.... ניכר אם כן, מחבל הפוסקים שהובאו לעיל, שהטעם המרכזי לתוקפו של המנהג הוא שתיקת החכמים בדורות שקדמו, צעד המהווה פסיקה הלכתית... הירושלמי (פאה פ"ז ה"ה) אומר: "כל מקום שהלכה רופפת בידיך לך אחר המנהג". רוח הדברים הללו מצאנו גם בבבלי...

אמנם, עתה אחר שהוברר מעמדו של מנהג שיכול להכריע בדיני דאורייתא מסופקים (לפחות לתוס'), יש לנו לעיין האם מנהג לא רק מכריע אלא גם בר סמכא לחלוק על הלכה.

מצינו בעניין מספר שיטות מרכזיות:

שיטת רב האי גאון: רה"ג (תמים דעים קיט) כותב: "ודברי הרבים היא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא. ויותר מכל ראייה מזה פוק חזי מאי עמא דבר וזה העיקר והסמך. ואחר כך, אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו בגמרא בענין הזה, ואם יש בה... שלא יתכוין (למנהג ב.א.)... אינו עוקר את העיקר". אם כן, מפורשות כותב רב האי גאון, שכל כוחה של הגמרא היא מהסכמת הציבור, ואם הסכימו ונהגו דבר שונה, הרי שאין הש"ס "עוקר את העיקר" - את המנהג. וכיוון שדברי רה"ג מכוונים כללית ל"כל הדברים שנאמרו בגמרא", הרי שאין סיבה לחלק בין דין מדבריהם שפורש בש"ס לבין דין שנלמד מן התורה ופורש בש"ס 10.

שיטת מהר"י קולון:

מהר"יק (שורש ח' ושורש ט') טוען כי מנהג הסותר את ההלכה (שוב נזכיר שאנו מדברים על מנהג שאותו הגדיר רש"י בתור מנהג כשר) תקף ולכן יש ללכת על פיו.

אמנם, הרמ"א (ש"ת הרמ"א כא, או יט בדפוס ישן) מביא שדברי מהר"ק הם בתנאי שלפחות פוסק אחד סובר כמנהג...

שיטת הרא"ש:

הרא"ש (ש"ת הרא"ש כלל נה סימן י) טוען שכל תוקפו של המנהג הוא כהרחקה מאיסורים, אך אם המנהג הוא "מנהג שיש בו עבירה" כדבריו, הרי שאין לו כל תוקף. ומהו מנהג שיש בו עבירה? עונה הרא"ש: "דאין בי"ד מתנין לעקור דבר מן התורה אלא בשב ואל תעשה אבל לא בקום עשה" מפשטות הדברים משמע ששיטת הרא"ש היא שדווקא בקום עשה המנהג בטל, אך אם יש מנהג לא לעשות דבר מן התורה, הוא כן נשאר, שהרי דימה את ערך המנהג לתקנת בי"ד שאינה תקפה אם היא מורה לעבור על איסור אך תקפה אם מורה להתחמק מאיסור ולא לעשותו. אולם דא עקא, שבהוצאת הרא"ש החדשה (מכון ירושלים התשנ"ד) נוספו מכתבי יד עתיקים עוד מילים, הנותנים לשיטת הרא"ש גוון אחר לגמרי. שם מופיע: "דאין בי"ד מתנין לעקור דבר מן התורה [ואפילו סנהדרי גדולה היושבת בלשכת הגזית אין לה כח לעקור דבר מן התורה] אלא בשב ואל תעשה אבל בקום עשה לא". מהמלה אפילו וכו' משמע שלא השווה הרא"ש את המנהג לכח דרבנן, אלא שאמר, ודאי שאין מנהג מועיל בשום דבר, שאפילו סנהדרין יכלה לעקור רק חלק מסויים, אך לא את הכל, אז ודאי שמנהג לא... אוסיף עוד, שהפרי חדש (14 דיני מנהגי איסור) סובר כמו ההבנה שלנו בגרסא ה"חדשה" של דברי הרא"ש, הווי אומר, הוא סובר שאין למנהג כל תוקף אלא כאשר הוא עומד לבד ולא מול איסור כלשהו או חשש אפילו רחוק של נדנוד איסור.

א) זכורני היאך שדרש רבנו ברביס נגד קבלת תשלומי דמי הפיצויים מגרמניה, משני טעמים. הא', שלא יקבלו הם את ההרגשה שכאילו בזה הם מתכפרים ויוצאים ידי חובת אשמתם.²⁶ והב', דמדינא דין עמלק יש להם לגרמנים,²⁷ ואסור לנו ליקח מהם שום דבר. ושמעתי שאחר הרבה הרבה שנים הביע רבנו לאחד מתלמידיו, שאולי הוכיחה ההיסטוריה²⁸ שעמדתו ודעתו בזה לא היו נכונות, שהרי לולא ריבוי הסיוע הכספי מגרמניה, לא היתה המדינה יכולה להתפתח. ע"י לשון כזו בפיר דרשות, במאמר ויחלום יוסף חלום, אות ה' (יוסף און זיינע ברידער). וע"י כה"ג בשו"ת שרידי אש (ח"ג סי' ק"ה). ועגמ" ב"מ (פה): לדידי חזי לי סיפרא דאדה"ר, ובפרש"י שמה (פו.), ובח"א מהרש"א, שסוד ד' ליראיו, והקב"ה יסדר את הענין באופן שיתן בלב מורי ההוראה לפסוק – כפי רצונו האמיתי. וע"י כע"ז בגמ' יומא (ט): בירה תוכיח, שהבית חזר לראשונים ולא לאחרונים, ומהיסטוריה זו יש להוכיח ששנאת חנם חמורה מע"ז ג"ע ושפ"ד.*

12. ספר הערוך (הערה מפרופ' גפרי וולף)

ק"ה ביקרא רבה כסוף ואת תהיה אמר להקדחתהווי אזל ליה חמרא קהל כפרקסא בכרכוה כגמ' באסתו קורין אה שמע בשחרין העיד רבינוס בן אליקים כטום קהלא קדישא דבירושלים כנברא דפרקאין צורן

13. תוספות מסכת עבודה זרה דף ב עמוד א

אסור לשאת ולתת עמהם - פ"ה משום דאזיל ביום אידו ומודה לעבודת כוכבים מתוך לשונו משמע שר"ל אף ממקח וממכר וקשה על מה סמכו העולם לשאת ולתת ביום איד העבודת כוכבים עמהם נהי דרוב אידיהם מן הקדישים הם מ"מ בכל שבוע יום אחד יש להם דלרבי ישמעאל (לקמן ו.) לעולם אסור ואין לומר דהיינו טעמא משום (חולין יג): דעובדי כוכבים שבח"ל לאו עובדי עבודת כוכבים אלא מנהג אבותיהם בידם דהא אמר שמואל בגמ' (לקמן ז:) בגולה אינו אסור אלא יום אידם בלבד משמע הא יום אידם מיהא אסור לכך נראה דשרי משום איבה כדאמר בגמ' (שם דף ו:) גבי ר' יהודה נשיאה דשדר ליה ההוא מינא דינרא קסריינא ביום אידו אמר היכי איעביד לא אישקליה הויא ליה איבה מיהו אין משם ראייה גמורה דשמא לאו משום איבה לישתרי אלא היה נוטל עצה כיצד יעשה שלא יהיה לו איבה ועוד אי טעמא משום איבה תינח להלוותם ולהשאילם ולפרעם כשהעובד כוכבים תובע חובו אבל לשאת ולתת עמהם דהיינו מקח וממכר מאי איבה איכא וכי לא יוכל ישראל לומר איני צריך עתה למכור ולקנות וכן לשאול ולפרוע מה ידע העובד כוכבים שמניח משום אידו לכך נראה דטעם ההיתר משום דעכו"ם שבינינו קים לן בגוייהו דלא פלחו לעבודת כוכבים ומהאי טעמא שרי לקמן בפ"ב (דף סה.) רב יהודה דשדר ליה קורבנא לאבידרנא ביום אידו אמר קים לי בגויה דלא פלח לעבודת כוכבים וכן רבא (שם) דשדר ליה קורבנא לבר שישך ביום אידו אמר קים לי בגויה דלא פלח לעבודת כוכבים א"נ יש לסמוך אההיא דתנא בירושלמי על מתני' דאסור לשאת ולתת תני בד"א בעובד כוכבים שאינו מכירו אבל בעובד כוכבים שמכירו מותר מפני שהוא כמחניף ותניא הנכנס לעיר ומצאן שמחים שמח עמהם שאינו אלא כמחניף להם ור"ת היה מפרש אסור לשאת ולתת עמהם דוקא במידי דתקרובת ולא איירי כלל בלקנות דודאי שרי בין ללישנא דאזיל ומודה בין ללישנא דלפני עור לא תתן דלא אסרו אלא למכור דוקא מידי דתקרובת ולשאת ולתת הכי פי' לשאת מהן המעות ולתת להם מידי דתקרובת חליפי המעות ומביא ראייה מדאיבעיא (לקמן דף ו.) בגמרא טעמא דלשאת ולתת עמהם אי משום הרווחה פירוש משום שמרויח ומשתכר ואזיל ומודה לעבודת כוכבים או דלמא משום ולפני עור לא תתן מכשול וקאמר נפקא מינה דאית ליה בהמה לדידיה ואי מידי דלאו תקרובת אסור אמאי לא קאמר נפקא מינה למידי דלאו תקרובת דמשום הרווחה איכא אלא וודאי מידי דלאו תקרובת שרי דלא שייכא אזיל ומודה במקח וממכר כיון שנותן המעות תחת החפץ והוא לוקח וגם אינו בטוח כ"כ שירויה בסחורה ובעיא דגמרא הכי מפרש טעמא דאסור לשאת ולתת עמהם במידי דתקרובת משום הרווחה שיהיה לו בהמות רבות בריוח אפי' אית ליה לדידיה נמי אסור שמתוך שיהיה לו הרבה בהמות יקריב מן המובחר או משום לפני עור ונפקא מינה דכי אית ליה בהמה לדידיה שרי ולפי פ"ת אין לתמוה על מנהג העולם שאפילו אם היו מחזיקין אותם כעובדי עבודת כוכבים שהרי אינם עושים שום תקרובת אלא במעות ובזה לא שייך הרווחה והרבה מעות מצויים להם לאותו דבר ומיהו נכון הוא להחמיר כשבא העובד כוכבים ואומר הלוני מעות לשקרי שקורין אופר"ר אבל ר' אלחנן אמר כי גם באותם אופר"ר אין שום איסור כי מה שהם נותנים אותם לגלחים ולכומרים אינו ממש לשם עבודת כוכבים אלא לצורך הנאתם.

14. רא"ש מסכת בבא בתרא פרק א (וכן הוא בתוספות)

הכל כמנהג המדינה הכל לאיתווי מאי לאיתווי אתרא דנהיגי בהוצא ודפנא. הקשה ר"ת מאי בעי לאיתווי לימא לאיתווי כל המקומות כפי מה שנהגו ופי' דאתא לאשמועינן דדוקא הוצא ודפנא דקצת חשוב הוא אבל אם נהגו בפחות מנהג שטות הוא ולא עבדינן ליה

15. הגהות אשרי מסכת בבא בתרא פרק א

ומוכיחין מכאן שיש מנהג שאין לסמוך עליו אפילו היכא דתנן הכל כמנהג המדינה ולא ידענא איזה מנהג הוא שאין סומכין עליו אלא נ"ל דאפילו פחות מכאן הוי מנהג דהולכין בממון אחר המנהג

16. שו"ת מהרש"ך חלק ב סימן ה

וכן כתב רבנו ירוחם נתיב כ"ד ח"ד ז"ל, אין לעשות שום דבר בגיטין להחמיר, ר"ל בדבר שאינו צריך שלא להוציא לעז על הגיטין הראשונים. והביא בשלטי הגבורים על הגהות המרדכי [גיטין סי' תמו] תשובה לר"ת ז"ל, השיב ר"ת להה"ר יוסף מאורליינס על אשר כתבת על תופס הגט שנכתב על פי ונכתב בו פלוני דמתקרי פלוני, ואמרת שאני גורם לעז על גיטין הראשונים שלא נהגו לכתוב רק פלוני וכל שום וחניכא וכו'. הלא זה דברי שאתה טועה בפתרון וכו'. ומה שדחיתם ראייתי תורה שלמה משיחה בטלה. וגם כתבת שאין לשנות המנהג מפני הלעז מנהג זה גהנם למפרע, אם שוטין נהגו, חכמים לא נהגו. ואפילו מנהג הגון אין עוקר הלכה, ואל תוסף עוד לדמות דמיונות כאלה ע"כ. למדנו שהמנהג צריך תנאים רבים, ואפ"ה אינו מועיל בכל דבר ודבר לבטל הלכה. וגם צריך על פי בקיאים. וכבר כתבתי שמנהג זה לא היה על פי בקיאים, שהרי חכמי העיר יצ"ו היו חתומים בזה ובזה וסתרי אהדדי, ומכאן נראה לנו דטעות ידי סופר היה כמו מכתב גם כן ר"ת בזאת התשובה שהסופר שבש המקומות מעיקרא.

17. תוספות מסכת חולין דף מז עמוד א

פירש בקונטרס מעשה בא לידי ושאלתי את פי רבינו יעקב ב"ר יקר והתירה לי לאכול ופירש לי טעמו וטעם האוסרין ונראה לו דשרי ור"ת פסק לאיסור ואמר דכל המאכיל אונה סרוכה באומא מאכיל טרפות בישראל